

# Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

## World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Temmuz 2025

Cilt/Volume: 2025

Sayı/Issue: 2

### “Azerbaycan” Gazetesinde (1947-1949) Dini Konulara Bakış *Review of Religious Issues in “Azerbaijan” Newspaper (1947-1949)*

Ali Farhadov\*

#### Özet

Bu makalede, Seyid Cafer Pişevari başkanlığındaki Azerbaycan Demokrat Partisi’nin (ADP) yayın organı olan “Azerbaycan” gazetesinin 1947-1949 yılları arasındaki sayılarında dini meselelere, dini sorunlara ve cehaletle mücadeleyle bakışı ele alınmaktadır. Gazete, 1945-1946 yıllarında Tebriz’de eski alfabe ile yayımlanmış, ADP’nin yenilgisinin ardından ise 1947-1949 yılları arasında Bakü’de basılmıştır. Makale, gazetenin kurucusu S.C. Pişevari ile C. Müciri, A. Şemide, Q. Kendli gibi ADP üyelerinin yazılarına ve dönemin Sovyet basınındaki ilgili literatüre dayanmaktadır. “Azerbaycan” gazetesindeki materyaller ışığında, 19. ve 20. yüzyıl Azerbaycan düşünürleri (M.F. Ahundzade, M.A. Sabir, “Molla Nasreddin” dergisi yazarları), Meşrutiyet devrimcileri (M. Hiyabani), şairler (M. A. Möcüz Şebüsteri) ve ADP’nin önde gelen isimleri (M. Biriya) gibi şahsiyetlerin dini görüşleri, cehalet ve hurafelerle mücadeleleri hakkında bilgiler sunulmaktadır. Makalede, “Azerbaycan” gazetesinin dönemin iktidardaki Pehlevi hükümetine karşı tutumu incelenmektedir. Ayrıca, ilerici aydınların, hükümetin halkı itaat ve hurafe içinde tutmak için kullandığı demokratik olmayan yöntemlere ve gericiliğe karşı eleştirel duruşları ele alınmakta, aydınların halkı demokratik ve laik bir rejime nasıl davet ettiği gösterilmektedir. ADP yazarlarının vatanseverlik, milliyetçilik, dini ve ahlaki değerlere ilişkin görüşleri ile insan hakları ve özgürlüklere ilişkin görüşleri arasındaki etkileşim de makalede yer almaktadır. Ayrıca, Hristiyan misyonerlerin ve İslam mezheplerinin

\*Sorumlu Yazar/Corresponding author: Doç.Dr., Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, ali\_farhadov@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-9322-3670.

**Atıf/Citation:** Fahrado, A. (2025). "Azerbaycan" Gazetesinde (1947-1949) Dini Konulara Bakış. *Dünya İnsan Bilimleri Dergisi*. 2025 (2), 343-362.

**Geliş/Received:** 10.06.2025

**Kabul/Accepted:** 28.07.2025

---

görüşleri karşılaştırmalı bir şekilde sunulup analiz edilmiştir. Makale, milli bilincin oluşumundaki ve milli-dini hareketin şekillenmesindeki yer ve rolü tanımlayarak, günümüzle uyumlu fikirlerini öne çıkarmaktadır. Bu çalışma, “Azerbaycan” gazetesinin ve genel olarak Güney Azerbaycan aydınlarının hurafeler ve cehaletle mücadelesinin araştırılması ve tanıtılması açısından büyük önem taşımaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** “Azerbaycan” gazetesi, Din, Hurafe, Cehalet.

---

## Abstract

This article examines the approach to religious matters, religious problems, and the fight against ignorance in the “Azerbaijan” newspaper from 1947-1949. This publication served as the official organ of the Azerbaijan Democratic Party (ADP), led by Sayyed Jafer Pischevari. The newspaper was initially published in Tabriz in the old alphabet from 1945-1946. Following the ADP’s defeat, it resumed publication in Baku from 1947-1949. The article draws upon the writings of the newspaper’s founder, S.J. Pischevari, alongside those of ADP members such as J. Müciri, A. Shemide, and Q. Kendli, as well as relevant literature from the Soviet press of the period. Drawing on materials from “Azerbaijan” newspaper, the article provides insights into the religious views and struggles against ignorance and superstitions of prominent figures in 19th and 20th-century Azerbaijani thought (including M.F. Akhundzade, M.A. Sabir, and contributors to the “Molla Nasreddin” magazine), Constitutional revolutionaries (like M. Khiyabani), poets (such as M. A. Möcüz Shebusteri), and leading figures of the ADP (like M. Biriya). The article also investigates the “Azerbaijan” newspaper’s stance against the then-ruling Pahlavi government. It discusses the critical attitudes of progressive intellectuals towards the government’s undemocratic and reactionary methods, which were used to keep the populace in a state of obedience and superstition. The article demonstrates how these intellectuals urged the public towards a democratic and secular regime. Furthermore, the article explores the interaction between the ADP writers’ views on patriotism, nationalism, and religious and moral values and their perspectives on human rights and freedoms. It also presents and analyzes the views of Christian missionaries and Islamic sects in a comparative manner. Finally, the article defines the place and role of this period in the formation of national consciousness and the national-religious movement, highlighting ideas that resonate with the present day. This study is crucial for researching and promoting the struggle against superstition and ignorance by the “Azerbaijan” newspaper and, more broadly, by the intellectuals of South Azerbaijan.

**Keywords:** “Azerbaijan” newspaper, Religion, Superstition, Inorance.

## Giriş

“Azerbaycan” gazetesi, Azerbaycan Demokrat Partisi’nin (ADP) yayın organı olarak, ağırlıklı olarak Şah rejiminin eleştirisi, milli aydınlanma, demokratik haklar ve bu yolda mücadele gibi konulara odaklanmıştır. Bununla birlikte, gazete sayfalarında dönemin dinî meseleleri, dinî cahillik, hurafe ve bağnazlıkla mücadele, Şah’ın gerici din adamlarıyla mücadelesi ve İran’ı yöneten Pehlevilerin dinî politikalarına yönelik eleştiriler de geniş yer bulmuştur. Bu bağlamda, M.F. Ahundzade, M.A. Sabir, C. Memmedguluzade gibi önemli düşünürlerin eserleri ve “Molla Nasreddin” dergisi gibi süreli yayınlardan örnekler sıkça kullanılmıştır. Özellikle gazetede S.C. Pişevari, C. Müciri, Q. Kendli, A. Şemide gibi yazarların dinî aydınlanma, hurafelerle mücadele ve Pehlevilerin din politikalarının eleştirisi konularındaki makaleleri yayımlanmıştır. Ayrıca, Güney Azerbaycan’ın önemli şairlerinden M.A. Möcüz ve B. Abbaszade (Hammal) gibi isimlerin hayat hikâyeleri ve “Molla Nasreddin” dergisinden etkilenecek dönemlerinin çarpıklıklarını gözler önüne seren şiirleri de “Azerbaycan” gazetesinde yer almıştır.

### 1. “Azerbaycan” Gazetesinde Dini Aydınlanma ve Hurafelerle Mücadele

19. yüzyılın önde gelen aydınlarından M.F. Ahundzade’nin milli aydınlanma yolunda, dinsel hurafe ve batıl inançlara karşı verdiği mücadele “Azerbaycan” gazetesinde geniş yer bulmuştur. Gazete, Azerbaycan halkının büyük evladı ve Müslüman Doğu’nun büyük filozofu M.F. Ahundzade’nin, ünlü felsefi eseri “Kemal-ud-Devle’nin Mektupları”nda ikiyüzlü ve hain din adamlarının, mollaların ve şeyhlerin maskelerini düşürdüğünü vurgulamıştır. Gazete, Ahundzade’nin “Ey vaizler ve alimler, ey şarlatanlar, neden zavallı halkı cehennem azabıyla tehdit ediyorsunuz da onlara diğer milletlerle temas kurma, bilim ve sanatın kazanımlarından yararlanma fırsatı vermiyorsunuz?” sözlerine yer vermiştir (Dünya Mədəniyyət, 1948: 25 Sentyabr, 4). “Azerbaycan” gazetesi, tıpkı M.F. Ahundzade döneminde olduğu gibi, dindar şeyh kisvesi altında gizlenenleri eleştirmenin ve teşhir etmenin gerekliliğini savunmuştur.

“Azerbaycan” gazetesi, 20. yüzyılın başlarında önemli bir milli aydınlanma rolü oynayan “Molla Nasreddin” dergisini büyük bir takdirle tanıtmış; derginin Azerbaycan edebiyatındaki rolünü, kadın haklarının gelişimine katkılarını ve aydınlanma üzerindeki etkisini övmüştür (Təbatəbai 1946: 22 Yanvar, 4). Gazete, derginin yayımlanmasına büyük katkıda bulunan C. Memmedguluzade ve M.A. Sabir hakkında bilgiler sunarak, “Doğu dünyasında onları tanımayan kimse yoktur” ifadesini kullanmıştır (Müciri 1948: 21 iyul, 4). “Azerbaycan” gazetesi, Celil Memmedguluzade ve M.A. Sabir gibi aydınların ana dilinin saflığı için çalıştıklarını belirtmiştir (“Azərbaycan” qəzeti. 2022: 484).

Gazete, C. Memmedguluzade ‘nin “Annemin Kitabı” adlı eserini tanıtırken, bu eserin çocukları St. Petersburg, İstanbul ve Necef’te okuyan Azerbaycanlı bir ailenin maceralarını anlattığını belirtmiştir. Oyunda üç kardeşin farklı ideolojiler yüzünden sürekli tartıştığı ve her birinin kendi inançlarını yaymaya çalıştığı vurgulanmıştır. C. Memmedguluzade ‘nin bu eseri Tebriz Tiyatrosu’nda da sahnelenmiştir (Nikpur. Anamın; “Azərbaycan” qəzetinin, 2020: 8 oktyabr, 14). Eserden anlaşıldığı üzere, saldırgan devletler bir milleti sürekli köleleştirebilmek için öncelikle o milletin ana dilini ve millî kültürünü yok etmeyi, ayrıca ülkenin aydınlarını asimile etmeyi hedeflemektedir.

M.A. Sabir’in eserlerinin aydınlatıcı niteliğini kaydeden “Azerbaycan” gazetesi, merhum Sabir’in hanlar, beyler, toprak sahipleri, din adamları, tüccarlar, hakimler ve kısacası sömürücülere yönelik açıklayıcı, mantıklı ve sert eleştirilerinin büyük etki yarattığını yazmıştır (Qurbani 1948: 25 Dekabr, 3). Gazete, Sabir’in şiirlerinin Settar Han’ın taraftarlarının siperlerinde ilgiyle okunduğunu, zira bu şiirlerin meşrutiyet hareketini yansıttığını ve taraftarlarına güç verdiğini belirtmiştir (Həbib 1948: 9 iyun, 4). “Azerbaycan” gazetesi, M.A. Sabir’in “Hophopname”sini tanıtmış ve Güney Azerbaycanlı okuyuculara eserin Tebriz kütüphanelerinde bulunduğunu duyurmuştur (Müsəvvər 1946: 10 yanvar, 2).

“Azerbaycan” gazetesi, M.A. Möcüz’ün, “Hammal” mahlasıyla yazan meşrutiyetçi şair Bayramali Abbaszade’nin (Bayraməli 1948: 3 Aprel, 3) ve “21 Azer” hareketinin önde gelen temsilcisi şair M.H. Burhani’nin, Sabir’in etkisi altında hiciv tarzında şiirler yazdıklarını kaydetmiştir (Qurbani 1948: 25 Dekabr, 3).

“Azerbaycan” gazetesi, “Molla Nasreddin” dergisinin devrim niteliğindeki önemini ve güneyli soydaşlar üzerindeki etkisini vurgulayarak, derginin yayınlanmasının Azerbaycan edebiyatında yeni bir akım yarattığını belirtmiştir. Zamanlarını gazel, kaside ve noha (mersiye) okuyarak geçiren pek çok çağdaş şair ve yazar bu harekete katılmıştır. Engellere rağmen sınırları aşarak Tebriz, Hoy, Erdebil ve diğer şehirlere ulaşan “Molla Nasreddin”, Güney Azerbaycan’da çok sayıda okur ve yazarın ilgisini çekmiştir. “Molla Nasreddin”in etkisi altında yazan inkılapçı şairlere örnek olarak M. H. Burhani ve B. Abbaszade’yi, meşrutiyetçi şair Mirza Gafar Natig Siyahpuş’u verebiliriz (Həbib 1948: 16 iyun, 3).

“Azerbaycan” gazetesi, Şebüsterili Meşrutiyetçi şair Mirza Ali Möcüz’e geniş yer vermiştir. Gazete, M.A. Möcüz’ün şiirlerinde Ortadoğu’da emperyalist politikalar izleyen devletlerin ve onların yandaşlarının teşhir edildiğini belirtmiştir. Buna göre, Müslüman halk arasında dinî ayrılıklar çıkarmak, hurafe ve batıl inançları yaygınlaştırmak, bir kabilenin diğerinin kutsal ibadethanelerini ve mekânlarını kirletmesini teşvik etmek, İngiliz istihbarat subaylarının kullandığı yöntemler arasında yer almaktadır.

Gazetenin “Azerbaycan edebiyatının önde gelen isimlerinden” diye nitelediği M.A. Möcüz, şiirlerinde Müslümanları bölen mezheplerin İngilizlerin ürünü olduğunu ortaya koymuştur (Həbib 1947, 9 Dekabr, 3). M.A. Möcüz şiirlerinde halkı İngiliz emperyalizmine karşı aktif mücadeleye çağırmıştır. Gazete, M.A. Sabir tarzında yazan M.A. Möcüz’un şiirlerinin yayımlanmasına Pehlevi hükümetinin izin vermediğini, ancak halkın bu şiirleri bulup okuduğunu ve bu şiirlerde kendi hayatını gördüğünü belirtmiştir (Həbib 1948: 9 İyun, 4).

M.A. Möcüz Şebüsteri’nin ölümünün 20. yıldönümü dolayısıyla “Kommunist” gazetesinde Cafer Handan’ın yazdığı “Güney Azerbaycan Halk Şairi” başlıklı yazıda, şairin eserleri ve maruz kaldığı baskı ve zulümler ele alınmıştır. Fakir bir ailede doğan şair, yaşadığı dönemin çirkinliğini, halkın çektiği sıkıntıları, hürriyet ve bağımsızlığın ancak devrimle mümkün olduğunu yüksek sesle dile getirmiştir. Hicivlerinde, yılanlarla oynayan, fal bakan, büyücülük yapan “küçük” insanlardan, Amerikan, İngiliz ve Alman emperyalistlerinin siyasi diplomatlarına ve Şah hükümetine kadar her türlü gerici gücü acımasızca teşhir ederek şöyle demiştir:

“Boşuna ellerimizi kaldırıp gökten yardım istedik,

Başımıza bu kadar bela açan O’dur!

Şeyhten veya padişaktan hiçbir yardım yok.

Vekilden elinizi çekin, çünkü o, iş yeri sahibidir!” (Əliyev 2020: 112).

Meşrutiyet döneminin bir diğer büyük şairi ise Serablı Bayramalı Abbaszade’dır. “Azerbaycan” gazetesi, B. Abbaszade’nin yoksulluk nedeniyle okulu bırakıp, ağır işlerde çalıştığını yazmıştır. Tebriz’de Muhammedali Şah’a karşı Meşrutiyet hareketi başlayınca silaha sarılmış ve Settar Han’ın taraftarları arasına katılmıştır. B. Abbaszade’nin edebiyatla ilk tanışması müritler topluluğunda olmuştur. “Azerbaycan” gazetesi, Meşrutiyet hareketine ihtilal yazılarıyla büyük katkılarda bulunan “Molla Nasreddin” dergisinin B. Abbaszade’nin dikkatini çektiğini, Sabir’in ihtilal şiirlerinin onda büyük etki bıraktığını belirtmiştir. Hanların ve toprak ağalarının zulmünden bıkan şair, ilk şiirlerini devrim düşmanlarını teşhir etmeye adanmıştır. Meşrutiyet’in yenilgisinden sonra ailesiyle birlikte Güney Kafkasya’ya göç etmiş ve Bakü’de hamallık yaparak ailesinin geçimini sağlamıştır.

B. Abbaszade, şiirlerini “Molla Nasreddin” dergisinde yayımlatmış ve M.A. Sabir’le tanışmıştır. B. Abbaszade, “Gülzar” ve “Hammal” mahlaslarıyla gericiliğe, hurafelere ve cehalete karşı sert içerikli mizahi şiirler yazmıştır (Bayraməli, 1948: 3 Aprel, 3). Şair, 1926 yılında Bakü’de vefat etmiştir. “Komünist” gazetesi B. Abbaszade’nin devrimci faaliyetlerini ve yaratıcılığını tanıtmış, eserlerinden örnekler vermiştir. Pehlevilere olan nefreti ve halkı mücadeleye çağırması şiirlerine yansımıştır:

---

“Koymayın seyisin (Rıza Şah’ın) başında taç olsun,

Fakirler hep aç kalsın,

Parçala tahtı, bırak talan olsun.” (Sadıq 1946: 26 İyun, 2; Əliyev 2020: 108-109).

20. yüzyılın ilk yarısında devrimci faaliyetlerde aktif olarak yer alan ADP aktivistlerinden biri de Merendli Muhammed Hüseyn Burhani’ydi. İlköğrenimini Merend’de, ortaöğrenimini Tebriz’de tamamladı, Arapça ve Farsça’yı öğrendi. Dini ideolojiyle yetinmeyen M. Burhani, felsefi düşünceye yönelmiş, “Molla Nasreddin” dergisi ve M.A. Sabir’in çalışmaları onda büyük etki bırakmıştır. “Azerbaycan” gazetesi, merhum Sabir’in hanlar, beyler, toprak sahipleri, din adamları, tüccarlar, hakimler ve kısacası sömürücüler hakkındaki açıklayıcı, mantıklı ve sert eleştirilerinin Burhani üzerinde büyük etki bıraktığını yazmıştır (Qurbani 1948, 25 dekabr, 3). Zira M. Burhani, sömürü ve baskı altında ezilen Azerbaycan halkının acı kaderini “Molla Nasreddin” dergisinin sayfalarında ve M.A. Sabir’in eserinde görmüştür. Bütün bunlar onda devrimci mücadele tutkusunu uyandırmıştır. Hükümetin ve toprak ağalarının bozuk ahlakını, halka yönelik baskılarını, özellikle köylüler olmak üzere yoksul kitleler arasında teşhir etmeye başlamıştır. M. Burhani, devrim propagandası nedeniyle Rıza Şah döneminde uzun süre hapis yatmıştır. Rıza Şah’ın 1941’de iktidardan uzaklaştırılmasının ardından M. Burhani hapisten çıkmış, ancak ihtilal faaliyetlerini sürdürmüştür. ADP’nin aktif üyesi olan M. Burhani, Muhammed Rıza Şah hükümeti tarafından idam edilmiştir.

“Azerbaycan” gazetesinde Azerbaycan Demokrat Partisi’nin ve “Azadistan” hükümetinin kurucusu Şeyh Muhammed Hiyabani “Azerbaycan’ın önde gelen seyyidlerinden biri ve büyük düşünür” olarak nitelendirilmiştir. Tebriz’de ilahiyat okuttuğu, dini ilimlerde geniş bilgi sahibi olduğu ve Kerimhan Camii’nde görev yaptığı kaydedilmektedir (Novruz 1945: 1 noyabr, 2; Pişəvəri, 2016: 155). Gazetede Şeyh Hiyabani’nin Şah ve yabancı emperyalizme karşı halkın özgürlüğü için verdiği mücadele (Novruz, 1945: 5 Noyabr, 2) ele alınmakta ve onun çıkardığı “Teceddüd” gazetesi hakkında bilgi verilmektedir (Novruz, 1945: 11, 2 Aralık). “Azerbaycan” gazetesinde “Nevruz” mahlasıyla M. Hiyabani’ye ithafen bir dizi yazı yazan S. C. Pişəvəri, ADP’nin “Teceddüd” gazetesini M. Hiyabani’nin “ölümsüz eseri” olarak nitelemiştir (Novruz 1945: 11 Dekabr, 2).

ADP liderlerinden M. Biriya, tanınmış bir şair, aydın ve demokrat bir aydıındı. ADP’nin önde gelen isimlerinden biri olmasına rağmen, dini ibadetleri nedeniyle Sovyetlerin baskısına maruz kalmış ve işten atılmakla tehdit edilmiştir (Balayev. Güney Azerbaycan’da, 318). ADP’nin dağılmasından sonra M. Biriya’nın SSCB’ye göçü sırasındaki dinî-milliyetçi tutumu, Tebriz’e dönme isteği, Sovyet hükümetine Kiril alfabesinin terk edilip eski alfabe

dönülmesini talep eden mektupları, Ermenileri Türk düşmanı olarak nitelemesi, sürgüne mahkûm edilen bütün Müslümanların anavatanlarına geri gönderilmesini istemesi gibi talepleri, uzun yıllar hapis yatmasına yol açmıştır (Balayev. Cənublu şair, 59-60). Sovyet Azərbaycanı'nda zulüm gören şair, molla olmaya zorlanmış, ancak Pehlevilerin devrilmesinden sonra, ileri yaşta Tebriz'e dönebilmiştir. Ancak orada komünizmle suçlanarak 1985 yılında işkenceyle öldürülmüştür (Çeşməzər. Məşəqqətli, 10). Şairin mezar taşına Nesimi üslubuyla yazılmış şu beyitler kazınmıştır:

“Mezarıma dokunmayın, ben de Adem'in mezarıyım,

Ne o dünyayım, ne bu dünya, her ikisi de benim.

Mezarımı aramayın, mezar taşımı aramayın.

Resimde Hz. Nuh'um, isimde ise Hatem'im” (Turan. Təbrizin...).

“Azerbaycan” gazetesinin aktif yazarlarından A. Şemide, dini ve mezhebi siyaset aracı olarak kullananları ve bilerek veya bilmeyerek onları takip edenleri kınamıştır. “Mezhep propagandası mı, yoksa siyasi faaliyet mi?” başlığı altında, halkın özgürlük mücadelesini engellemek için dini silah olarak kullananları eleştirmiştir. A. Şemide, emperyalistlerin ve onların uşaklarının halkların milli ve dini önyargılarını kullanarak düşmanlık ve husumet yarattıklarını, halkların bağımsız ve barışçıl bir yaşam kurmalarını engellediklerini ortaya koymuştur. Ayrıca mezhep propagandası yaparak, gerici düşünceleriyle halkın ideolojisini zehirlediklerini ve kitleleri hürriyet mücadelesinden soğutmaya çalıştıklarını belirtmiştir (Şemide 1949: 22 Yanvar, 4). A. Şemide, yabancı emperyalist devletlerin, sömürdükleri halkları zayıflatmak için işgalci orduyu veya uzmanları, aralarında gerici din adamlarının da bulunduğu kişileri kullandığını yazmış ve İran'da faaliyet gösteren yabancı misyonerlerin emperyalistlerin ajanları olduğunu belirtmiştir (Şemide 1949: 22 Yanvar, 4).

A. Şemide, Muhammed Rıza Şah'ın Vatikan'da Roma Papası ile görüşüğünü, bir madalya aldığını ve 1948'de Vatikan konferansında İran'da Hristiyanlığı yayma kararları alındığını yazmıştır. Papa'nın temsilcileri Tahran'a gelip Şah ile görüşmüşler ve bunun sonucunda Urmiye, Tebriz, Hemedan, Tahran ve İran'ın çeşitli bölgelerinde Hristiyan misyonerlerin sayısı artmıştır. Yazar, kurdukları kilise ve okullarda misyonerlerin sayısının öğretmen ve doktor sayısından fazla olduğunu, halkın zihnini zehirlemekle meşgul olduklarını belirtmektedir. Bu okullarda ve kiliselerde yetişenler, Amerikan ve İngiliz emperyalistlerinin hizmetkarları haline gelmiş, onlar adına propaganda ve casusluk yapmaktadırlar. Halkın bağımsızlığına karşı faaliyet gösteriyorlar ve dini kitaplarında ve nutuklarında emperyalistleri övüyorlar (Şemide 1949, 22 yanvar, 4). A. Şemide, Hristiyan misyonerlerin esas olarak İran

Azerbaycan'ında SSCB'ye karşı faaliyet gösterdiklerini ve aynı zamanda İran'ı emperyalistlerin bir sömürgesi haline getirmeye çalıştıklarını ortaya koymuştur.

“Azerbaycan” gazetesinin aktif yazarlarından C. Müciri, “İran gericileri bir kez daha rezil olsun!” başlıklı yazısında, ülkede din kisvesi altında yürütülen yanlış din politikasını kınamıştır. Yazar, Pehlevi yönetimini ve onun yabancı destekçilerini dini siyasi amaçlar için kullanmakla eleştirerek, Şah yanlısı gericileri yönlendiren İngiliz emperyalistlerinin ve onların pan-İslamizm perdesi ardında gizledikleri sahtekarlıkların da açığa çıktığını yazmıştır. Pan-İslamizm kisvesi altında İran halkının düşüncesini zehirlediklerini belirtmiştir (Müciri 1949: 15 Yanvar, 3). Yazar, dünyada insanlara zulmedenleri ve onları ahiret ümidiyle yaşatmaya çalışanları, “Açlığa ve yoksulluğa katlanmak güzel bir sonuçtur” diyenleri eleştirmiştir (Müciri 1948: 24 İyul, 1).

C. Müciri, hac sırasında İran'dan Mekke ve Medine'ye seyahat edenler arasında bulaşıcı hastalıkların yayıldığını, birçoğunun ilaç eksikliğinden öldüğünü veya yoksulluk nedeniyle dilenci olduğunu, İran ve Suudi hükümetlerinin İranlı hacıları ağır vergilerle soyduğunu ve onlara hakaret ettiğini yazmıştır. Makalede, kendi ülkelerindeki aç ve yoksulları görmeyen zengin İranlı hacıların, paralarını Arabistan'da ve diğer ülkelerde su gibi harcamaları eleştirilmiştir (Müciri 1949: 15 Yanvar, 1, 3).

## 2. “Azerbaycan” Gazetesinde Pehlevi Dini Politikasına Yönelik Eleştiri

“Azerbaycan” gazetesinin eleştirilerinin başlıca hedefi Pehlevi hanedanıydı. Hanedanın ilk hükümdarı Rıza Han Pehlevi'nin 1924 yılında şah seçilmesinde gerici din adamlarının özel bir rolü vardı. Aslında Rıza Han'ın Atatürk Türkiye'si'ni örnek alarak ülkede cumhuriyet sistemini kurma isteği, bu gerici din adamları tarafından kabul görmedi. Cumhuriyet sistemini İslam'a aykırı gören din adamları, Rıza Han'ı ülkede şah rejimini sürdürmeye ikna ettiler (Kurtuluş 2008: 67).

Rıza Şah, laik Batı milliyetçi değerlerinin aktif bir destekçisiydi ve Şeriat yasalarına karşıydı. “Azerbaycan” gazetesine göre, Rıza Han iktidara gelmeden önce ve iktidarının ilk yıllarında Aşure günlerinde siyah elbise giyer, yas tutanlara katılır, başına çamur sürer ve kendini din ve mezhep fanatığı olarak göstermek için zincir takardı (Məzhəb., 1946, 1 dekabr, 4). Ancak şah olduktan ve konumunu pekiştirdikten sonra Aşure töreninin İmam Rıza Türbesi'nin avlusunda yapılmasını yasakladı ve buna karşı çıkan masum insanları tutuklatıp öldürdü (Yusif 1948, 19 iyun, 4). Rıza Şah'ın politikası İran'da pek çok ayaklanmaya yol açmışsa da bunlar Şah tarafından zorla bastırılmıştır. “Azerbaycan” gazetesi, ordunun din işlerine karıştığı, insanların dini duygularını yaşamasını engellediği ve silahsız insanlara kurşun sıktığı olaylara çağdaş dünyanın hiçbir yerinde rastlanmadığını yazmıştır (“Azərbaycan” qəzeti,

2022: 694). 1928'de din adamları dışındakilerin dini kıyafet giymesi yasaklandı, 1935'te kadınların başörtüsü takması yasaklandı, şapka ve kep zorunlu hale getirildi, eğitim laikleştirildi ve karma okullar açıldı (Иванов 1977: 343). "Azerbaycan" gazetesi, Şah'ın kadınların örtülerini zorla kaldırmasının kadın özgürlüğüyle hiçbir ilgisi olmadığını, çünkü kadınlara toplumsal-siyasal haklar verilmediğini ve jandarmaların bu bahaneyle rüşvet almalarına olanak sağlayan koşulların yaratıldığını yazmıştır (İran kadınları 1949: 8 yanvar, 1). Şah'ın radikal laik politikalarına karşı çıkanlar ağır şekilde cezalandırıldı. Rıza Şah'ın 1934'teki Türkiye gezisi ve Atatürk'le görüşmesi laiklik politikalarını daha da yoğunlaştırdı (Kurtuluş 2008: 67).

Şah, halkın protestolarını bastırmak için kendisine bağlı din adamlarını desteklemeye başladı. Rıza Şah, kontrolü altındaki Tahran'daki yüksek din merkezlerinin, Kum, Necef, Meşhed gibi bağımsızlığa meyilli bölge medreselerinin hocaları ve din adamları üzerinde hakimiyet kurmasını sağlamaya çalıştı. "Tahran'ın din eğitiminin en önemli merkezlerinden biri olması gerekiyor" dedi. Dindar bir İslamcı olduğunu göstermek isteyen Şah, Tahran'da İslam Üniversitesi'ni açtı ve destekledi. "Azerbaycan" gazetesi, halkın malına ve namusuna göz diken Şah ve yönetici sınıfın, din yanlısı görünmeye çalıştığını yazıyordu (Şəkibxan 1948, 23 oktyabr, 1). "Azerbaycan" gazetesi, Amerikalılar ve İngilizlerin, Şah hükümetinin yardımıyla, müttefikleri Pehlevilerin devlet politikasını ve Şahçılığını üniversitelerde ve diğer okullarda yaymak için bir zemin oluşturmaya çalıştıklarını yazıyordu (Şəkibxan 1948: 13 Noyabr, 4).

Rıza Şah'ın laik politikası, daha önceleri zayıf olan İran'daki Zerdüşt cemaatini daha da güçlendirdi ve onlara parlamentoda sandalyeler kazandırdı. Zerdüştlar, Yahudiler ve Ermenilerden farklı olarak Müslüman halk tarafından İranlılar olarak algılanıyordu (Cottam 1979: 86-87).

"Azerbaycan" gazetesi, Rıza Şah'ın zulmünün Hitler'in faşist fikir ve uygulamalarını ülkeye taşıdığını, baskı ve köleliği pekiştirdiğini yazdı. Dini gerekçelerle meşruiyetini güçlendirmek isteyen Rıza Şah hükümeti, okullarda öğrencilere ve millete "Şah sayeye-hüdaşt" ("Şah Tanrı'nın gölgesidir") gibi ifadeleri vaaz ederek halkın düşüncesini zehirledi; böylece "aşâğılık" politikalarını ve diktatörlüğünü kabul ettirmeye çalıştı ("Azərbaycan" qəzeti, 2022: 60, 200, 488).

Muhammed Rıza Şah, babasının aksine Alman faşizminden uzak olmasına rağmen ülkesindeki diktatörlüğü sürdürdü ve Alman faşizminin yerini İngiliz ve Amerikan emperyalizmi aldı. Muhammed Rıza Şah'ın diktatörlük politikası gerici din adamları tarafından desteklenmiş, Şah'a "Zillullah" yani Tanrı'nın gölgesi adını veren cahil din adamları (Zakir 1948: 22 Dekabr, 3), halkı sömürmeye devam etmiş ve İslam dinini bu iğrenç politikalarının

aracı olarak kullanmışlardır. Okullarda bile Şah'ın "Zillullah" olduğu ve "Şah'a itaatin kutsal bir görev olduğu" propagandası yapılıyordu (Bəhrami 1949, 26 yanvar, 1). S.C. Pişevari, Şah hükümetini ve yöneticilerini, dini kendi zalim amaçları için kullanmakla eleştirerek, Müslüman halkın mallarını yağmaladıklarını, ancak kendi mallarına zarar verildiğinde dinin elden gittiğini haykırdıklarını yazdı. ADP'nin isyana zorlanmasının sebebi tam da Şah hükümetinin yağma ve yolsuzluklarıydı (Əliyev 2023: 229).

Şah, iktidarda kalmak için dini sloganlar kullandı, ancak Şeyh Muhammedali Ali-İshak Hoyi gibi vatansever, ilerici demokrat din adamlarını katletti. "Azerbaycan" gazetesi, bu önemli din adamının katli dolayısıyla gazetede başsağlığı mesajı yayınlayarak, A. Kavam'ın gerçek yüzünün ortaya çıktığını, dini ve mezhebi siyasi amaçlar için kullandığını bildirmiştir (Tərhim 1946: 25 Noyabr, 1; Məzhəb 1946: 1 Dekabr, 1).

Şah hükümeti, Tebrizli müçtehit ve parlamento üyesi Ebulhasan Siqatu'l-İslami'yi kullanarak, ADP'yi demokrasi mücadelesinden uzaklaştırmaya ve Şah'la bir anlaşmaya varmaya çağırdı (Rəhimli 2009: 74). ADP, Şah rejimine karşı mücadele ettiği gibi, Şah'ın gerici din adamlarına, hurafeci ve fanatik din adamlarına karşı da mücadele etmiştir. S.C. Pişevari konuşmalarında, Siqatu'l-İslami gibi temsilcilerin Azerbaycan adına Parlamento'da konuşmasını kabul etmeyeceklerini söyledi (Qızıl Səhifələr, 57). A. Siqatu'l-İslami açıkça ADP'ye destek sözü vermiş olsa da (Həsənlı 1998: 99), gerçekte halkı ADP'ye karşı silahlı mücadeleye çağırıyordu çünkü onları Sovyet yanlısı olarak görüyordu. A. Siqatu'l-İslami'nin teşvikiyle Mirza Hüseyn Vaiz gibi Azerbaycanlı din adamları Təhran'daki parlamentoda konuşarak halkı Sovyet işgaline ve ADP'ye karşı mücadeleye çağırdı. Şah yanlısı din adamları, Azerbaycanlı demokratları İslami fikirlere ihanet etmekle ve ADP'nin kararlarının din karşısı olmakla suçladılar (Гасанлы 2006: 142, 148, 215, 354). Gerçekte büyük toprak sahibi olan bu din adamları, halkın yönetiminden korkuyorlardı ve zaman içinde biriktirdikleri haksız servetin kendileri için kaybolacağından endişe ediyorlardı. İran Azerbaycan'ından kaçarak Təhran'a sığınan gerici Şah yanlısı din adamları, Şah hükümetinin teşvikiyle "Azerbaycan'ın Kurtuluşu" adlı bir dernek kurarak, ADP'ye ve demokratik değerlere karşı propaganda yaptılar. Aslında dine karşı olan Pehlevi hükümeti, İslam'ı koruma bahanesiyle, ADP muhalifi Mir Has Ardebili ve Mirza Hüseyn Vaiz gibi gerici din adamlarını desteklemiş ve kullanmıştır. Bu gerici din adamları, ADP mensuplarını din ve mezhep düşmanı, kâfir ve dinsiz olarak nitelemiş ve Müslüman halkı ADP'ye karşı isyana çağırmışlardır (Əlizadə 2017: 18, 20, 31). Mürted din adamlarından biri de Seyyid Ebulkasım Kaşani'dir. "Azerbaycan" gazetesi onun "ahund ve molla maskesi altında saklanan uyuşturucu bağımlısı" ("21 Azər"ın 3-cü İldönümü Münasibətilə Təşkil Olunmuş Yığıncaqda. 1948, 18 Dekabr, 4), "gerici bir unsur" (Həbs 1949:

12 Fevral, 4) olduğunu yazdı ve gazete onun ve M.H. Vaiz'in Rıza Şah döneminde Hitler ve faşizm propagandası yaptıklarını gösterdi (Haşimi 1948: 26 İyun, 4). "Azerbaycan" gazetesi Hitlercileri eleştiriyor ve Sovyetler Birliği'nin Alman faşizmine karşı kazandığı zaferi öven yazılar yayınlıyordu (Alman, 1948: 23 İyun, 1, 4).

S.C. Pişevari, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, Meşrutiyet döneminde gericilerin Babi olduğu suçlamasıyla istedikleri herkese baskı yaptıklarını, bir lokma ekmeği bile ellerinden aldıklarını, aynı politikayı ADP'ye karşı da yürüttüklerini ve Babi adına demokratlara iftira attıklarını yazmıştır (Qızıl Səhifələr: 106). Aralık 1946'da ADP'nin çöküşü sırasında, ADP'yi destekleyen on binlerce erkek ve kadın, bu gerici din adamlarının verdiği fetvalar sonrasında, kralcı haydutlar tarafından öldürüldü ve tecavüze uğradı (Əlizadə 2017: 64-65). Şah yanlısı "Demokrat-e İran" gazetesi o dönemde Pişevari'nin destekçilerinin demokrasi kisvesi altında gizlenen dinsiz ve vatansever faşistler olduğunu yazıyordu. "Azerbaycan" gazetesi, Şah yanlısı, gerici unsurların din hakkında konuşmalarını "dine ve Müslüman dünyasına hakaret" (Haşimi 1948, 26 İyun, 4) olarak değerlendirmiş, Şah ve taraftarlarını "ne dini, ne mezhebi, ne de Allah korkusu" olmakla suçlamıştır ("Azərbaycan" qəzeti, 2022, 700). Bu dönemde baskı, zulüm ve katliamlardan kurtulmayı başaran beş bini aşkın Azerbaycanlı, Sovyet Azerbaycan'ına göç etmek zorunda kaldı (Abışov 2023, 98).

ADP gerici din adamlarına karşı çıksa da demokratik düşünceli din adamlarını destekleyerek, halka umut ve inanç aşıladıklarını göstermiştir (Qızıl səhifələr, 19). S.C. Pişevari, Meşrutiyet Devrimi sırasında Şah rejimine karşı halkı destekleyen büyük manevi alimlerin - A. Bihbehani, S.M. Tabatabai, M.K. Horasan - hatıralarını her zaman saygıyla anmış ve onlara saygıyla davranmıştır (Pişəvəri 1984, 404). S.C. Pişevari de kendi dönemindeki din adamlarına büyük ümitler beslemiş ve hükümetlerinin demokratik bir hükümet olduğunu yazmıştır. "Din adamları ve bütün talebeler el ele verip istiklalimizi koruyalım" çağrısında bulunmuştur (Şəhrivərin on ikisi, 71). S. C. Pişevari, bütün medreselerde Türkçe konuşulmasının şəriata aykırı olduğunu söyleyen din adamlarını eleştirmiş, Farsça ve Farsça konuşulan ülkelerde din ilimleri dersi vermeleri, medreselerde kendi dillerinde ders vermeleri konusunda eleştiriler getirmiştir (Qızıl səhifələr: 34, 97).

ADP, ulusal ve dini değerlere saygı göstermiş, dini inanç özgürlüğünü kabul etmiş (Balayev. Cənubi Azərbaycan, 318), ulusal ve dini bayramların kutlanmasının önemini vurgulamıştır (Qızıl Səhifələr: 65). "Azerbaycan" gazetesi, Kur'an-ı Kerim'in Hucurat Suresi'nin 10. ayetinden alıntı yaparak, "Müminler kardeşdir" demiş ve Azerbaycan Müslümanlarını ADP etrafında birleşmeye çağırmıştır; demokratlara düşman olan Şah hükümetini, "namaz kılmayan adam"a benzetmiştir ("Azərbaycan" qəzeti, 2022: 188, 632).

Din adamları ADP'nin faaliyetlerini desteklediler ve ulus-devletin kuruluşunda yakından yer aldılar. "Azerbaycan" gazetesi, din adamlarının kürsülerinden halkı bu kutsal örgüte katılmaya teşvik ettiğini yazıyor. Örneğin, Erdebil, Maku, Hoy vb. bölgelerin din adamları, ADP'ye ve Örgüt Meclisi'ne tebrik telgrafları gönderdiler. ADP'de görev yapan Hoy temsilcisi Şeyh Musa Keyvani gibi isimler de vardı. Müçtehit Mirza Muhammed Ağa Siqatu'l-İslam, ADP'yi İran'ın toprak bütünlüğünü baltalamamaya çağırsa da ("Azərbaycan" qəzeti, 2022: 21, 26, 93, 562, 608, 632), kendisi ADP ile işbirliği yapmıştı (Ruhanilərimizin... 1946, 4 yanvar, 1, 4).

S.C. Pişevari'nin liderliğindeki ADP, ilerici din adamlarıyla ilişkileri normalleştirmeye çalışıyordu. Bu amaçla S.C. Pişevari, Güney Azerbaycan Şiiilerinin etkili ve saygın din adamları Mirza Halil Ağa Müçtehid, kadı Hacı Mirza Bağır Ağa ve müçtehit Seyyid Muhammed Hüseyin Tabatabai ile görüşerek onlardan destek istemişti (Гасанлы 2006: 215). Ancak müçtehit Tabatabai, Sovyetlerin müttefiki olan ADP'ye destek vermeyi reddederek Tebriz'i terk edip Kum'a taşındı. Daha sonra, Kur'an'ın Arapça tefsiri olan çok ciltli "el-Mizan" adlı eseriyle və bir İslam filozofu olarak ünlendi (Mertoğlu 2010: 306-308). S.M. Tabatabai, Kur'an tefsiri ve geleneksel hikmetin (irfanın) yeniden canlandırılmasıyla ilgili felsefi araştırmaları ve bu iki alanı ustalıkla birleştirmesiyle tanınan bir alimdir. S.M. Tabatabai'nin kendi eserlerinde klasik İslam felsefi düşüncesine ve tasavvufa yer vermesi, felsefe ile dinî ilimleri sentezlemeye çalışması, muhafazakârlar tarafından hor görülen tasavvufun ve felsefi düşüncenin İslam dünyasında zayıflamış konumunun güçlenmesine yol açmıştır. S.M. Tabatabai'nin kendi Kur'an tefsirinde Şiilikle birlikte Sünni kaynaklara da atıfta bulunması, İslam dünyasında mezhepler arası yakınlaşmanın güçlenmesine katkı sağlamıştır.

S.C. Pişevari'ye karşı Azerbaycan'ı terk eden tek kişi müçtehit Tabatabai değildi. "Komünist" gazetesi, ADP ile işbirliği yapmak istemeyen Şah yanlısı yetkililerin Tahran'a (İran Azerbaycanı'na) gittiğini yazdı (İran Azərbaycanındakı, 1945, 21 dekabr, 1). R.W. Cottam, Pişevari hükümeti döneminde yaklaşık 100.000 kişinin yeni kurallara karşı protesto amacıyla Azerbaycan'ı terk ederek İran'ın diğer vilayetlerine yerleştiğini yazmaktadır (Cottam 1979, 127). O dönemde bazı görgü tanıklarının anılarında, Sovyet ordusunun İran Azerbaycanı'na gelişinin, Meşrutiyet Devrimi ve I. Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusyası ordusunun Kuzey İran'ı işgal etmesiyle eşdeğer tutulduğu ve Müslüman halkın Ruslara karşı bir güvensizlik ve kuşku duygusu hissettiği belirtilmelidir. İşte, SSCB'nin müttefiki olan ADP'ye karşı bazı kesimlerin güvensizliğinin kaynağı burasıdır (Cənubi Azərbaycanda...).

ADP'den M.A. Şebüsteri, parlamentodaki bazı din adamları Mirza Muhammed Ağa Siqatu'l-İslami, Mirza Rafi Ağa Siqatu'l-İslami ve Mirza Mahmud Ağa Sadr ile bir araya

gelerek, ADP'ye verdikleri destekten büyük memnuniyet duyduğunu ve devletin haklarını koruyacağını belirtmiştir. Dini önderleri eleştiren, din alimlerinin rolünü çok öven, zalim Şah yönetiminin dini önderler de dahil olmak üzere İran ve Azerbaycan halkını ezdiğini, ülkeyi harabeye çevirdiğini söylemiştir. “Bugün din adamları Azerbaycan'ın milli birliği için çalışmalı ve halkı Şah'ın getirdiği felaketten kurtarmalıdır” çağrısında bulunmuştur (Ruhanilərimizin, 1946, 4 yanvar, 1, 4).

Dönemin başlıca Azerbaycan din adamları ve düşünürleri arasında Ayetullah M. Şariatmedari, Mirza Cevad Malik el-Tebrizi ve Allame Abd'ul-Hüseyin el-Amini sayılabilir. Tebrizli M. Şariatmedari, Kum ve Necef'te yüksek din eğitimi aldıktan sonra, 1927 yılında 19 yaşındayken Ayetullah olarak Tebriz'e döndü. O da hocası Ayetullah Hüseyin Burucerdî gibi dinin siyasete karışmasına karşıydı. Hüseyin Burucerdî'nin 1961'de vefatından sonra Şii dünyasında en etkili din adamı olarak M. Şariatmedari tanındı. İslam Devrimi sırasında Müslüman Halk Partisi'ni kurdu. M. Şariatmedari, din devletinin kurulmasına karşı çıkmış, demokratik devletin kurulmasını ve İran Azerbaycanı'nın demokratik haklarını talep etmiş, bu nedenle tutuklanmış ve esrarengiz bir şekilde ölmüştür (Ələkbərli 2021: 630-633). Dönemin bir diğer manevi düşünürü Mirza Cevad ise yüksek dini eğitimi Tebriz'de, daha sonra Kum ve Necef'te almıştır. “Öğrencilerin Hidayeti”, “Kaza ve Şehadetin Esasları” vb. eserleri yazmıştır. Dini ve felsefi eserlerin yazarıdır. Tebrizli Abdülhüseyn el-Eminî de Tebriz ve Necef'te yüksek din eğitimi almış, müçtehit unvanını almış, daha sonra Tebriz'de din ve İslam felsefesi öğretmenliği yapmıştır. “Kur'an-ı Kerim” hakkında yazdığı “Fatihatu'l-Kitab” adlı eseri meşhurdur (Ələkbərli 2021: 586-587).

Pehlevi hükümeti, ADP'nin politikasını Müslüman halka düşmanlık olarak sundu ve müminleri ADP'ye karşı savaşılmaya çağırdı. “Azerbaycan” gazetesi, Pehlevilerin yanlış din politikası sonucu cahil ağıtçıların minberleri işgal ettiğini (Ağayi Pişəvərinin, 1945, 18 sentyabr, 1), ancak Azerbaycanlıların “gerici, hain basının saçmalıklarına” inanmadıklarını ve onları izlemediklerini yazdı ve Pişəvari iktidarının zaferini, Kur'an'ın “Allah'ın yardımı ve fethi”ni müjdeleyen “en-Nasr” suresindeki ayetlere benzetti (Pişəvəri 1945: 20 sentyabr, 1; Pişəvəri, 2016: 118-120).

“Azerbaycan” gazetesinde, Şah'ın ve onun gerici bürokratlarının, Şah yanlısı din adamlarının halkı sömürmek için dini istismar etmeleri eleştirilmiş, bunların iç yüzleri, sahte dindarlıkları ve halk karşıtı eylemleri deşifre edilmiştir. Gazete, Şah'ın kendisine “İslam-Penah” adını verdiğini ve Şah yanlısı milletvekillerinin Şah'a “Şahinşahi-İslam-Penah” diye hitap ettiğini kaydetti (Yusifî 1948: 19 İyun, 1). Gazete, dalkavukların “zillullah” diye adlandırdığı Şah'ın Tanrı olmadığını, “İngilizlerin İran'daki gölgesi” olduğunu yazdı (Azəroğlu

1948: 24 İyul, 3). "Azerbaycan" gazetesi, Şah'ın Azerbaycan'da işlediği cinayetlerin ve döktüğü kanların tarihten ve gönüllerden silinmeyeceğini yazdı. Muhammed Rıza şaha "Şehinşah-İslam-penah" (İslam'ın koruyucu hükümdarı) diyenlerin İslam dininin en zalim düşmanları olduğunu ve halkı aldatmanın imkânsız olacağını belirtti (Yusif 1948: 19 İyun, 4).

Pehleviler, iktidarlarını güçlendirmek için camilerde Şah için "namaz törenleri" düzenlerlerdi (Rəzmara, 1949: 19 Fevral, 3); kendileri ise Müslümanların zalim Şah'a karşı isyan edeceklerinden korkarak, ülkede halklar ve mezhepler arasında ihtilaf ve çatışmalar çıkardılar. "Azerbaycan" gazetesi, bu konuda, kralcı gericilerin, İngiliz sömürgecilerinin "Nifak ek, hükümet kur!" sloganını izlediklerini yazdı. Sloganlarıyla İran'da yaşayan halklar arasında soykırım yapmak istiyorlar ve bu amaca ulaşmak için ellerindeki ilk silah da mezhepçilik. Bir gün Sünni-Şii, ertesi gün Müslüman-Ermeni adına halklar arasında çatışma çıkarmak istiyorlar (Kəndli 1948: 9 oktyabr, 1). Gazete, İngiliz hükümetini ve Şah rejiminin nefret dolu politikalarını eleştiren Azerbaycanlı şair Mirza Ali Möcüz'ün şiirlerinden örnekler verdi:

"Sokakta ve pazarda herkes şunu söylüyor:

Bu olayda bir İngiliz parmağı var" (Həbib 1947: 9 Dekabr, 3).

"Azerbaycan" gazetesi, Şah hükümetinin politikasının "mezhep karşıtı" olduğunu, dini halkı aldatmak ve iktidarlarını korumak için kullandıklarını, Şah yanlısı din adamları yetiştiren din okulları açtıklarını yazıyor. Buna rağmen gazete, halkın Şah'a güvenmediğini, Şah'ın bilgi ve okuryazarlığı yaymak yerine, hurafe ve batıl inançları güçlendirerek, halkı cehalet içinde tutarak iktidarının temellerini sağlamlaştırmak ve sürdürmek istediğini yazmıştır (Şəkibxan 1948: 23 Oktyabr, 3).

"Azerbaycan" gazetesi, emperyalist devletlerin, mezhepçi propaganda adı altında gerici fikirler yayarak ve halkın zihnini zehirleyerek, kitleleri özgürlük mücadelesinden uzaklaştırmak istediklerini yazdı. Emperyalistler mezhepçiliği, hurafeleri, batıl inançları yaygınlaştıran örgütler kuruyorlar ve halkları emperyalizmin zulmüne ve yağmasına karşı sabırlı olmaya çağırıyorlar. Oysa gazete, İran halkının yerli zalimlere, yabancı emperyalistlere ve onların desteklediği gerici din adamlarına karşı mücadelesinde galip geleceğine inanıyordu (Şəmidə 1949: 22 Yanvar, 4). "Azerbaycan" gazetesi, M.F. Ahundzade zamanında olduğu gibi, Ortadoğu'da dindar şeyh kisvesi altında cahil yalancıların at koşturduğunu yazıyordu (Dünya Mədəniyyət, 1948, 25 Sentyabr, 4).

"Azerbaycan" gazetesi, hükümet yanlısı gazetelerin, devlet radyosunun ve hükümet propagandacılarının yoksul işçileri dinî sloganlarla aldattıklarını ve onları "kader, kader, alın yazısı" ile yatıştırmaya çalıştıklarını yazıyordu (Məhəmmədzadə 1949, 19 Yanvar, 1).

“Hükümet halkı düşünür, sabır ve hoşgörü güzel niteliklerdir, hoşgörülü olmalıyız, krala sadık olmalıyız” gibi içi boş, anlamsız sözlerle halkı mücadeleden vazgeçirmeye çalıştılar ve sınıf mücadelesini ortadan kaldırmak istediler. Peki gazeteye göre, ülkede şu anda hangi köylü veya işçi “Hayat nasıl?” diye soruyor? Ona sorsan sana şunu söyler: Açım, fakirim, yarına yetecek kadar yiyeceğim yok. Şah ile yoksul halk arasında uzlaşmaz bir düşmanlık vardır (İran zəhmətkeşlərinin 1948, 7 Avqust, 1).

“Azerbaycan” gazetesi, Tebriz asıllı Kaçar prensesi ve kadın hakları savunucusu Meryem Firuz’un Budapeşte’de yeni düzenlenen Uluslararası Kadınlar Kongresi’ndeki konuşmasını yayınlarak, hükümetin Meryem’in bu etkinliğe katılmasını engellemek için suni engeller çıkardığını belirtti (Şəmidə 1948: 4 Dekabr, 1). Ancak Meryem Hanım bu etkinliğe giderek Müslüman kadınların içinde bulunduğu sıkıntıyı kongre katılımcılarına aktarmış ve Şah hükümetinin halkını yabancılara sattığını söylemiştir. Kongre katılımcılarına seslenerek onları Şah hükümetinin ve onu destekleyen Batı emperyalizminin politikalarına karşı protesto etmeye çağırdı (Beynəlxalq, 1948: 22 Dekabr, 1). Kadınlara yönelik kısıtlamalar sadece Şah hükümetinin sert tedbirleri ile sınırlı kalmadı; gerici kişiler, kadınların laik eğitim almalarını suçlayarak baskı yaptılar, basında kadın özgürlüğüne karşı yazılar, konuşmalar ve söylevler düzenlediler. Gerici güçler kadınları cahil bırakmaya çalışıyorlardı (8 Mart, 1948, 10 Mart, 1).

### **Sonuç**

Pehlevi rejiminin iktidarını pekiştirmek ve halkı sömürmek amacıyla dinî söylemleri ve mezhepçi ayrılıkları araçsallaştırması, Azerbaycan Demokrat Partisi (ADP) ve onun yayın organı “Azerbaycan” gazetesi tarafından ısrarlı ve sert bir biçimde eleştiriye tabi tutulmuştur. Gazete, dinin siyasî çıkarlar için manipüle edilmesine karşı çıkarak, bunun yerine İslam birliğini, gerçek dinî aydınlanmayı ve ilerici dinî düşünceleri teşvik etmeyi temel bir ilke edinmiştir. Bu bağlamda, vicdanlı ve aydın din adamlarının toplumsal görevlerini yerine getirmelerinin ve halka rehberlik etmelerinin hayati önemini defalarca vurgulamıştır. Bu makalede incelenen dönemde, Pehlevi yönetiminin dini kendi siyasî ajandasına nasıl alet ettiği, ülkedeki kadın hakları ihlallerinin boyutu ve Meryem Firuz gibi cesur Azerbaycanlı insan hakları savunucularının bu alandaki tavizsiz mücadeleleri de derinlemesine analiz edilmiştir. Çalışma, Güney Azerbaycan’da filizlenen demokratik uyanışın tarihsel köklerini, dinsel radikalizm, hurafe ve bağnazlıkla verilen mücadeleyi, cehaletin pençesinden kurtulma çabalarını gözler önüne sermektedir. Özellikle “Azerbaycan” gazetesi yazarlarının, dini antidemokratik amaçlar için suistimal eden gerici ve zalim otoritelerin yanı sıra, onlara destek veren monarşist din adamlarına karşı verdikleri fikri mücadele, bu araştırmanın temel odak noktalarından birini oluşturmaktadır. Bu çalışma, tarihî deneyimlerden ders çıkararak

---

günümüzdeki benzer toplumsal ve siyasî dinamiklere ışık tutması açısından büyük bir önem arz etmektedir. Güney Azerbaycan'ın aydınlanma mirasını ve demokrasi mücadelesini anlamak, yalnızca tarihî bir boşluğu doldurmakla kalmayıp, aynı zamanda dinin, siyasetin ve toplumsal ilerlemenin karmaşık ilişkilerini kavramamıza da yardımcı olmaktadır. "Azerbaycan" gazetesi, yalnızca bir haber kaynağı olmanın ötesinde, halkın sesi, aydınlanmanın meşalesi ve adaletsizliğe karşı bir direniş sembolü olarak tarihe geçmiştir. Bu miras, günümüzde de özgürlük, adalet ve aydınlanma arayışında olan toplumlara ilham vermeye devam etmektedir.

---

## Kaynakça

- “21 Azər”in 3-cü ildönümü münasibətilə təşkil olunmuş yığıncaqda yoldaş Rəhim Qazinin məruzəsi. (1948). Azərbaycan, 18 dekabr, 4.
- “Azərbaycan” qəzeti. Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Mərkəzi Komitəsinin orqanı (1945-1946-cı illər, Təbriz). (2022). I hissə. Azərbaycan dilinə transliterasiya və tərcüməsi. Məsul redaktor: S.Bayramzadə. Bakı: Elm, 928.
- “Azərbaycan” qəzetinin səhifələrində. 49-cu yazı. (2020). Xalq Cəbhəsi, 8 oktyabr, 14.
- 8 Mart dünya qadınlarının beynəlxalq bayramı (1948). Azərbaycan, 10 Mart, 1.
- Abışov, V. (2023). Güney Azərbaycanlıların milli-azadlıq hərəkatı (1941-1946-cı illər) tarixinin tarixşünaslığı. Bakı: Elm və təhsil, 192.
- Ağayi Pişəverinin nitqinin müxtəsəri (1945). Azərbaycan, 18 sentyabr, 1-2.
- Alman faşistlərinin Sovet İttifaqına hücumunun 7 illiyi münasibətilə (1948). Azərbaycan, 23 iyun, 1, 4.
- Azəroğlu. (1948). Zindan. Azərbaycan, 24 iyul, 3.
- Balayev, X. Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın (1941-1946-cı illər) məğlubiyyəti: siyasi və geosiyasi səbəblər. <https://jhss-khazar.org/wp-content/uploads/2010/06/24-1.pdf>, 312-331.
- Balayev, X. (2011). Cənublu şair və yazıçıların Azərbaycan ədəbi mühitinə integrasiyası. Xəzər Xəbər, 297, 56-60.
- Bayraməli Abbaszadə “Hamal” (1948). Azərbaycan, 3 aprel, 3.
- Beynəlxalq Qadınlar Təşkilatının ikinci konqresində İran qadınlar nümayəndəsi xanım Məryəm Firuzun nitqi. (1948). Azərbaycan, 22 dekabr, 1.
- Bəhrami, M. (1949). İranda istiqlal vardırımı? (1949). Azərbaycan, 26 yanvar, 1.
- Cənubi Azərbaycanda 21Azər hərəkatı haqqındaxatirələr // <https://www.azadliq.info/208657.html>.
- Cottam, R.W. (1979). Nationalism in Iran. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 358.
- Çeşməzər, M. Məşəqqətli Ömür. <https://www.achiq.info/m.hukumet/biriya%20dL.pdf>, 9.
- Dünya mədəniyyət xadimlərinin yığıncağında Azərbaycan millətinin böyük şairi Səməd Vurğunun çıxışı (1948). Azərbaycan, 25 sentyabr, 4.
- Ələkbərli, F. (2021). Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). III hissə. Bakı: Elm və təhsil, 684.
- Əliyev, Q. Cənubi Azərbaycan mövzusu “Kommunist” qəzetində (1945-1959). (2020). Risalə. Elmi araşdırmalar jurnalı, 2, 101-117.

- Əliyev, R. (2023). Mir Cəfər Pişəvəri. "Azərbaycan" qəzetində gizli imzalı məqalələri (1945-1946). Bakı: Qanun, 272.
- Əlizadə, H. (2017). "21 Azər" soyqırımı (1946-1947-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda kütləvi qırğınlar). Bakı: Elm və təhsil, 376.
- Fərhadov, Ə. (2023). Pəhləvilər dövründə dini-fəlsəfi məsələlərə dair (S.M.Təbatəbai nümunəsi). 17. Uluslararası Türk Kültürü, Sanatı və Kültürel Mirası Koruma Çevrimiçi Sempozyumu/Sanat Etkinlikləri Bildiri Toplusu. Aydın: ADÜ yayınları, 141-143.
- Haşimi, İ. (1948). İran heyəti-hakiməsi xaricilərin dəsturuyla islamçılıq şüarı altında. Azərbaycan, 26 iyun, 4.
- Həbibli, Q.M. (1947). Mirzə Əli Möcüz imperialistlər əleyhinə. Azərbaycan, 9 dekabr, 3.
- Həbibli, Q.M. (1948). Mirzə Qafar Siyəhpuş. Azərbaycan, 16 iyun, 3.
- Həbibli, Q.M. (1948). Böyük tənqidçi Belinskinin 100 illik xatirəsi. Azərbaycan, 9 iyun, 4.
- Həbs olunanlardan (1949). Azərbaycan, 12 fevral, 4.
- Həsənlı, C.P. (1998). Güney Azərbaycan: Tehran-Bakı-Moskva arasında (1939-1945). Bakı: "Diplomat" nəşriyyatı, 324.
- İran Azərbaycanındakı Vəziyyətə Dair (1945). Kommunist, 21 dekabr, 1.
- İran Qadınları Öz Azadlıqları Uğrunda Mübarizəni Davam Etdirirlər (1949). Azərbaycan, 8 yanvar, 1.
- İran Zəhmətkeşlərinin Tələbatı (1948). Azərbaycan, 7 avqust, 1.
- Kəndli, Q. (1948). Azərbaycan Milli Hökuməti Xalqların Azadlığını Təmin Etmişdi. Azərbaycan, 9 oktyabr, 1.
- Kurtuluş, R. (2008). Rıza şah Pehlevi. TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 35, İstanbul: TDV yayınları, 67.
- Qızıl Səhifələr (kitabdan seçilmiş yazılar). <http://www.achiq.info/m.hukumet/q%20dL%20butun.pdf>, 163.
- Qurbani. (1948). Şəhid yoldaş Məhəmməd Hüseyin Bürhani. Azərbaycan, 25 dekabr, 3.
- Mertoğlu, M.S. (2010). Muhammed Hüseyin Tabatabai. TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt: 39. İstanbul: TDV yayınları, 306-308.
- Məhəmmədzadə, H. (1949). Tehran hökumətinin xəyanəti bir daha ifşa oldu. Azərbaycan, 19 yanvar, 1.
- Məzhəb İddiasında Olub Məzhəbdən Siyasi İstifadə Edənlər. (1946). Azərbaycan, 1 dekabr, 1, 4.
- Müciri. (1948). Azərbaycan Millətinin Şərq Dünyasında Təsiri. Azərbaycan, 21 iyul, 1, 3-4.
- Müciri. (1948). Mürtəcelər Heç Bir Cinayətdən Çəkinmirlər. Azərbaycan, 24 iyul, 1, 4.

- Müciri. (1949). Qoy İran Mürtəceləri Bir Daha Rüsvey Olsunlar! Azərbaycan, 15 Yanvar, 1, 3.
- Müsəvvər “Hophopnamə”. (1946). Azərbaycan, 10 Yanvar, 2.
- Nikpur, H. “Anamın Kitabı” Təbriz Səhnəsində. <https://Azerbaijan-Ruznamesi.org/wp-content/uploads/2023/12/Anamin-kitabi.pdf>.
- Novruz. (1945). Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Azərbaycan, 1 Noyabr, 2.
- Novruz. (1945). Şeyx Məhəmməd Xiyabani-3. Azərbaycan, 5 Noyabr, 2.
- Novruz. (1945). Şeyx Məhəmməd Xiyabani. “Təcəddüd” Ruznaməsinin Tarixçəsi // Azərbaycan, 11 Dekabr, 2.
- Pişəvəri, S.C. (1945). Səndən Yaxşılıq Ummuram, Zərər Də Yetirmə. Azərbaycan, 20 Sentyabr, 1.
- Pişəvəri, M.C. (1984). Seçilmiş Əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 430.
- Pişəvəri, S.C. (2016). Məqalə və Çıxışlarından Seçmələr (Təbriz 1945-1946-cı illər). Bakı: Nurlan, 432.
- Rəhimli (Bije), Ə. (2009). Mübarizə Burulğanlarında Keçən Ömür. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı: Nurlar, 400.
- Rəzmara Yaltaqlıq Edir. (1949). Azərbaycan, 19 Fevral, 3.
- Ruhanilərimizin Ehsasatı (1946). // Azərbaycan, 4 Yanvar, 1, 4.
- Sadiq, Ə. (1946). Füqəra Şairi (Şair Hammalın Vəfatının 20 illiyi). Kommunist, 26 iyun, 2.
- Şəhrivərin on ikisi. 1324-1325. <https://achiq.info/m.hukumet/12shL.pdf>, 158.
- Şəkibxan, F. (1948). Cavanları Boğmaq İstəyirlər. Azərbaycan, 13 Noyabr, 4.
- Şəkibxan, F. (1948). Xalq Yalançı Təşəbbüslərə Aldanmayacaq. Azərbaycan, 23 oktyabr, 1, 3.
- Şəmidə. (1948). Taziyanə. Azərbaycan, 4 dekabr, 1.
- Şəmidə, Ə. (1949). Məzhəbi Təbliğatdır, Ya Siyasi Fəaliyyət! Azərbaycan, 22 Yanvar, 4.
- Təbatəbai, H. (1946). “Molla Nəsrəddin” Cərəyanı. Azərbaycan, 22 Yanvar, 4.
- Tərhim və Təziyə Məclisi (1946). Azərbaycan, 25 Noyabr, 1.
- Turan, A. Təbrizin Qarğınmış Şairi. [https://edebiyatqazeti.az/news/diger/3236-tebrizin-qarginmis-sairi-biriya?fbclid=IwAR3xYTCBZo2pia6pCQ58aQsyj2-phjd06SmCPSEjXxwar\\_CFYb\\_6I2BpAt4](https://edebiyatqazeti.az/news/diger/3236-tebrizin-qarginmis-sairi-biriya?fbclid=IwAR3xYTCBZo2pia6pCQ58aQsyj2-phjd06SmCPSEjXxwar_CFYb_6I2BpAt4).
- Yusifli. (1948). Şahın Əvamfırıbliyi. Azərbaycan, 19 İyun, 1, 4.
- Zakir, İ. (1948). Azərbaycanlıların Dili Bağlanmaz. Azərbaycan, 22 dekabr, 3.
- Гасанлы, Дж.П. (2006). СССР-Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941 – 1946 гг.). Москва: Герои Отечества, 560.
- Иванов, М.С. (1977). История Ирана. Москва: Издательство Московского Университета, 488.